

Анатолій САГАРОВСЬКИЙ

**ДІАСПОРНИЙ ОСТРІВЕЦЬ
ЛІВОБЕРЕЖНОПОЛІСЬКОГО ДІАЛЕКТУ НА
ВОРОНЕЖЧИНІ**

У статті розглянуто кілька визначальних рис ізольованої лівобережнополіської говірки на Воронежчині, подемонстровано особливості її побутування й розвитку, історію міграції частини східних поліщуків. Констатовано збереження ідентичності системи, опірність, самозахист її та часткову нівеляцію, затухання окремих дисонантних рис, асиміляційний вплив панівних слобожанського та російського мовлення.

Ключові слова: *акання, Воронежчина, говір, говірка, діалект, дифтонг, діаспора, лівобережнополіський діалект, метрополія, морфологічна риса, південноросійський діалект, фонетична риса, ятевий рефлекс.*

Науковому вивченню української діалектної мови не так і мало часу (від середини ХІХ ст.), розпочали й потужно розвинули його Я. Головацький, О. Потебня, О. Шафонський, К. Михальчук, А.Кримський, плідно працювали, мають неабиякі здобутки наші сучасники, але й досі актуальним зваданням „територіальних” мовознавців є призбирування, нагромадження й опис якісного фактичного матеріалу, без чого неможливо розв’язувати питання генезису, складу й класифікації українських говорів.

Незабутній Й. Дзензелівський наполягав, окрім усього іншого, на подальшому досліджуванні більших чи менших діалектних груп, насамперед тих, які досі не вивчалися або досліджені недостатньо (наприклад, значна частина поліських, степових, слобожанських; говорів за межами України, зокрема на Курщині, Воронежчині, Брестчині, у Румунії тощо).

Тут маємо певний набуток завдяки вченим І. Вальченко, Н. Вархол, З. Ганудель, О. Горбачеві, В. Зевако. Т. Назаровій, М. Павлюкові, І. Робчукові, Т. Токар, Л. Фроляк та ін.

Автора публікації здавна цікавили говірки північно-східного пограниччя: у 60-80 рр. він кілька десятків разів був з експедиціями в цьому регіоні, детально знайомий із блискучою дисертацією

Г.Солонської, присвяченою українським говіркам Воронежчини¹, захистив дисертаційну роботу з говірок суміжної території², складає Діалектний словник Центральної Слобожанщини – Харківщини³, практично сусідньої діалектної місцевості.

Про те, що на „воронезькій” території є українські говірки, учені знали давно (можемо згадати К. Михальчука, Московську діалектологічну комісію, Л.Нідерле), майже всі вони визнавали присутність тут слобожанського різновиду, а от про лівобережнополіський тип одностайності не було: то їх сприймали за „перехідні” до російських, то „зіпсовані” південно-східні, то цілком ігнорували (зокрема частина російських дослідників).

Як же виникла східнополіська „діаспора” на теперішній Воронежчини? Очевидно, первинна й основна маса полісян (2000 сімей, близько 4270 осіб) передислокувались у цю місцевість із Чернігівщини (територія відповідного козацького полку) під проводом сотника (згодом Острогзького полковника) Івана Дзиковського 1652 р. після сумнозвісних у народно-визвольній війні подій 1651 р. – поразка під Берестечком і підписання Білоцерківського договору (Д. Багалій, А. Слюсарський, УРЕ).

До речі, про „батьківщину” вихідців свідчать і прізвища, принаймні частина з них: Бахмацький, Бахмачов, Глуховський, Глуховцев, Городнянський, Кобижчанський, Литвиненко, Литвинов, Литовець, Литовський, Литовцев, Литовченко, Поліщук, Поліщуків, Прилуцький, Сєверський, Сєверцев і под., про що зазначає й Г. Солонська⁴.

Справді, діалектно Воронезька область становить доволі картату й різноманітну картину, адже тут співіснують і взаємодіють два типи українських говорів (південно-східний і східнополіський), кожен із яких контактує з південноросійськими діалектами, і всі вони підлягають впливові російської літературної мови (армія, преса, радіо, телевізія, школа).

Не можна сказати, що українські говірки цієї території не

¹ Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – 26 с.; Солонська Г.Т. Українські говірки Воронежчини: дис. канд. філол. наук: 10.02.02. – Х., 1967. – 393 с. (Машинопис).

² Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись).

³ Сагаровський А.А. Українська діалектологія: Фрагмент діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини): навч.-метод. матеріали для студ. філол. ф-ту / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна / [уклад. доц. А.А. Сагаровський]. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2005. – 56 с.

⁴ Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – С. 5.

досліджувалися. У різний час певні їх рівні (здебільшого не лексико-семантичний) були предметом наукової уваги українських і російських учених: А. Акаткіної, А. Бескровного, Н. Гринкової, Г. Денисевича, М. Дикарева, Д. Зеленіна, Л. Комісарової, С. Коткова, М. Овсянникова, В. Собінникової, Н. Соколової, В. Тростяньського, К. Філатова, М. Халанського й ін.

Нещодавно з'явився друком перший том Словаря українских говорів Воронежской области М.Т.Авдєєвої⁵, матеріал якого недвозначно засвідчує наявність на цій території говірок і лівобережнополіського типу, на чому автор статті має зупинитися, використавши свої спостереження⁶, фактаж інших дослідників, наприклад, Г.Т.Солонської⁷.

Словник Марії Тихонівни – лексикографічна робота, у якій доволі коректно представлено словесно-значеннєвий матеріал 124 українськомовних сіл означеної місцевості, із них 22 виразно східнополіського характеру. Це, зокрема, Березове Підгоренського, Бондареве, Писарівка Кантемирівського, Ближня Полуб'янка, Кам'янка, Криниця Острозького, Єндовище Семилуцького, Катеринівка, Троїцьке Лискинського, Карпенкове, Тимірязівка, Ярки Кам'янського, Лосеве, Піски Павловського, Назарівка Ольховатського районів Воронежської області⁸.

Важливо, що два дослідники (М. Авдєєва⁹ і Г. Солонська¹⁰) оперують незалежно і в різний час здобутими лівобережнополіськими фактами з говірок одних і тих сіл, що має забезпечити об'єктивність матеріалу: Високий, Колибілка, Лискинського, Криниця Острозького, Марки Кам'янського, Петропавлівка Лискинського, Підгірне, Сагуни Підгоренського районів.

Щоб сформувані повніше уявлення про кількість і дислокацію поліщуків на Воронежщині, можна ще додати інформацію з робіт Г.Солонської про Гончарівку Підгоренського, Кам'янку Богучарського, Караяшник Ольховатського, Коломицеве, Степове,

⁵ Авдєєва М.Т. Словарь украинских говорів Воронежской области: в 2 т. / М.Т. Авдєєва. – Воронеж: Изд.-полигр. центр Воронежского гос. ун-та, 2008. – Т.1: А-М. – 228 с.

⁶ Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говорів Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись).

⁷ Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – 26 с.; Солонська Г.Т. Українські говірки Воронежщини: дис. канд. філол. наук: 10.02.02. – Х., 1967. – 393 с. (Машинопис).

⁸ Авдєєва М.Т. Цитована праця.

⁹ Авдєєва М.Т. Цитована праця.

¹⁰ Солонская Г.Т. Цитовані праці.

Урив Лискинського, Хохол-Тростянку Острогоського, Шевченка Лискинського районів; Дворники, Латне, Точильне, Шумейки Семилицького району з робіт А.Бескровного; Ближнє Часношне, Дальнє Часношне, Мухо-Удерівку в дотичному Олексіївському районі Белгородської області¹¹. Усього ж у цьому ареалі Г.Т. Солонська нараховує понад 100 населених пунктів із говірками лівобережнополіського типу¹².

У словнику М. Авдєєвої, зрозуміло, представлені, що не зовсім звично, усі зафіксовані нею лексико-семантичні українізми (байдуже, діалектні вони чи літературномовні). Річ ясна, що серед них є і „справжні”, об’єктивні діалектизми, от лише визначити їх лівобережнополіську приналежність складно, бо, на жаль, бракує східнополіських словників, матеріали ж А. Зеленька, П. Лисенка, І. Матвіяса, І. Сенчука, Ф. Середи явно недостатні. Очевидно, до таких можна віднести:

Агульє „вугілля” – Як гарна гарить агульє.

Адудирі „гостинці” – Пийдим адбирать адудирі.

Ажно „чи” – Він ажно в горах паїде, ажно ні.

Алі „або, чи” – Зага алі отрижка у жолудкі.

Арелі „гойдалка”, ареляться „гойдатися” – Мама, зділай міні арелі, я ареляться буду.

Ашать „звертати увагу” – Она ще, брат, лежить і не ашає до їх.

Варок „загорода для худоби” – Корова прийшла, заганяй її у варок.

Да, дак „але, та, так” – Да я ж не кричу, це в мене така гутірка. Був молодим кучерявим да таким красивим. А раз як понаїдались глюду, дак були пропали.

Луташки „кора дерева, лико” й ін.

Як не дивно, але देशо легше визначати фонетичні діалектизми, незважаючи на транслітераційність відтворення у словнику і „провокаційно”-підтримувальний супровід мовленням російським.

Дослідники цієї мовленнєвої території фіксують „акання”¹³, доволі послідовне воно і в розглядуваних говорах: *В чужих ануцах і*

¹¹ Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись).

¹² Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – С. 15, 370

¹³ Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись). – С. 30-31; Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – С. 8

женивсь. Мата- вило, бан, в углу стоїть. У бодні були салені агуркі. У гароді бугай паїв усю капусту. В бурчаку расло багата бурвану. Коні паскакали вприть. Налий у гірачку малака. Астался клапоть крама. Яка камола карова. А я нав'язала три капи, а друга – чотири капи. Він бідує мняса. Усі яму ляпали...

Як органічну рису можна відзначити „вузький” [и] у сполуці [ки]: *Багата берескі. Каснякі заплите. Салені агуркі. Ліпенікі гарни з медам. Такій взяйд ляканий у єї. Вікінь всі кришиєнікі льохам... Для подвозкі...*

Зрозуміла річ: коли йдеться про фонетику (вокалізм) поліських говорів, то кожен діалектолог очікує своєрідної „екзотики”, яка стосується „дифтонгів”, „дифтонгоїдів”, „дифтонгоподібних звуків”, „звуків неоднорідної (складної) артикуляції” тощо. Не теоретизуватимемо, бо цьому питанню присвячено чималу літературу (див. найновішу монографію¹⁴). Ми воліємо приєднатися у цьому, зокрема, до Г. Солонської, яка упевнено описує дифтонгоїди кількох типів (чи їх виразні залишки) на місці давніх „ять”, [о], [е]¹⁵.

Фіксував „дифтонгоїди” й автор статті¹⁶, своєрідно відтворює їх М. Авдєєва, та слід мати на оці, що її словник „нефонетичний”, послуговується вона простим транслітеруванням і часто йде на певний компроміс, узагальнюючи, не розрізняючи у статтях форми поліські й південно-східні.

Звертаючи увагу на відтворення ятевого рефлекса, треба мати на увазі залежність його від наголошеності й на вплив російського мовлення. Очевидно, у таких ситуаціях слід убачати саме останнє: *А про нівесту казали; Це обнаковенний ящик для хлеба; Хоч яку вещь так довго носю; Тисячлітній дуб; Веточка ни колихнеция; Наверно, я загубила надворі; Так і зделаем; Занавеска коло печі така красива; Аглоєд, бедне, дедушка, діти, стенка...*

Але в ситуаціях: *Зав'язи мишок матузком; Я мишала кіста – паламала каписку; Накривала скриню веком; Подай міни вихоть; Волосся одрезала; На яйцях сидить сира клушка* – можна вже частково вбачати поліську особливість.

Нам видається вірогідним сприймати знаки на місці [е], а надто [о] (здебільшого у закритому складі, під наголосом) як спроби

¹⁴ Мойсієнко В.М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 94 с.: іл.

¹⁵ Солонская Г.Т. Украинськіє говори Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – С. 7-14

¹⁶ Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись). – С. 33-36.

графічного зображення їх континуантів, можливо, дифтонгічних: *Вежки, що держуть лошадь; Порвались вижки; Зі своїм лвежником; Помуз вербичку по ягоди ходили; Мизиочи; Попил нічим вибирать; У їх кажин день ни лайка, так бийка; Як билко раставаця с дитинай; Заховав під кожух; В булки бильш всього люблять играть; Гний павезли в поле; На пальті видлога саме гроші і стоє; Такий лайливий, шо тилькі держись; Ждали, поки вин видужав; Вин двері тилькі открив, кит так і сунулся; Виханажується, шо і нис задрав; А ридне своє буде вичітувать; Такий вин лукавий чоловічина; З гаманом ходили тильки в школу; Ксті, ксті свий лоб; Кишка уловила мишу; Квишка; Галю, диви, у Орини кавунів сквелькі; Раньше тапили тикі гниєм; Ляснув батигом кабилу.*

Із відносно типових морфологічних рис можна відзначити форми називного (знахідного) відмінка однини іменників середнього роду: *Ба, де висить твоє платтє; Як гарна гарить агульє; Ни каляй платтє; На дереві абрубалі клечанне; Роблять собі жілліе; Дятка Хвидот зрабив касьє на косу; Кукурузінне* (див. ще у Г.Т. Солонської¹⁷).

До певної міри як північну рису слід сприймати й „усічену” флексію іменників жіночого роду в орудному відмінку однини: *С дитинай; За хатай; Горбушой жали; Ставлять пирид іконой; Оєріла мужика свого чаплійкой; Колішня забилась грязюкой; Пазнав лазинай пости худобу; Лядой прижимають полотно* (ще про це у А.А. Сагаровського¹⁸).

Самозрозуміло, що можна було знайти ще кілька дрібніших чи низькочастотніших у вживанні рис, що характеризували б поліський (чи і поліський) тип говірок, засвідчених у словнику М. Авдєєвої, роботах Г. Солонської й інших учених, але й розглянуті особливості увиразнюють ареал, засвідчують лівобережнополіський різновид цього „діаспорного” острівця українського мовлення на Воронежчині, що, дистанційований від метрополії, не міг не зазнати асиміляційного впливу слобожанської й російської систем, дещо знівелювався, але все ж зберіг доволі виразну ідентичність.

Анатолій Сагаровский

¹⁷ Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области: автореф. дис. на соиск. учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02. «Украинский язык». – Х., 1967. – С. 17

¹⁸ Сагаровский А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Х., 1988. – 204 с. (Машинопись). – С. 82.

**Диаспорный островок левобережнополесского диалекта на
Воронежчине**

В статье рассматривается несколько определяющих черт изолированного левобережнополесского говора на Воронежчине, продемонстрированы особенности его бытования и развития, история миграции. Констатируется сохранение идентичности системы, сопротивляемость, самозащита её и частичную нивеляцию, затухание отдельных диссонантных черт, ассимиляционное влияние господствующей слобожанской и русской речи.

Ключевые слова: аканье, Воронежчина, говор, диалект, дифтонг, диаспора, левобережнополесский диалект, метрополия, морфологическая черта, южнорусский диалект, фонетическая черта, ятевый рефлекс.

Anatoliy Sagarovski

Diaspora's ice of leftbankpolissia dialect in Voronej

This article describes several important dialects of isolate leftbankpolissia dialect in Voronej, shows the peculiarities of its life and migration, conservation of identification of system, resistation, some nivellation of separate dissonant features, assimilate influence of language of Sloboganchina and Russian language.

Key words: "akannia", Voronej, patois, dialect, metropolia, morfologicque feature, southrussian dialect, foneticque feature, reflex of "ять".